

TARİX

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

MOSKVA MÜQAVİLƏSİ VƏ NAXÇIVANIN AZƏRBAYCANIN HİMAYƏSİNDƏ
MUXTAR ƏRAZİ STATUSU

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində Rusiya və Türkiyənin düşdüyü vəziyyət, imperialist dövlətlərinin bolşevik hakimiyyətinə və Türkiyəyə qarşı hazırladıkları təxribatlar, bunlara qarşı Rusiya və Türkiyənin yaxınlaşması və mübarizəsi araşdırılmışdır. Bu dövlətlər arasında yaxınlaşma imperializmə qarşı mübarizə aparmaq məqsədindən irəli gəlirdi. Rusiya-Türkiyə yaxınlaşması, danışıqların aparılması, sonda "Dostluq və qardaşlıq haqqında" Moskva müqaviləsi ilə nəticələnmişdir.

Moskva müqaviləsinin bizim üçün ən mühüm əhəmiyyəti Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan diyarına muxtariyyət statusu verməsi olmuşdur. Türkiyə nümayəndələrinin təhriki ilə Azərbaycan onu – Naxçıvanı üçüncü dövlətə verməməlidir. Müddətsiz bağlanan bu müqavilə beynəlxalq müqavilə statusundadır və onu birtərəfli qaydada ləğv etmək olmaz.

Açar sözlər: Rusiya, Türkiyə, müqavilə, Moskva, muxtariyyət, himayəçilik hüququ, üçüncü dövlət.

Naxçıvan Azərbaycanın tarixən formalaşmış ən mühüm regionlarından biridir. Tarixi inkişaf elə gətirmişdir ki, Azərbaycanın bölgələri içərisində yalnız Naxçıvan müasir tariximizdə muxtar qurum kimi ayrılmışdır. Bunun əsas səbəbi Naxçıvan diyarının 1918-1920-ci illərdə düşdüyü hərbi-siyasi vəziyyətdir. Muxtariyyət statusunu rəsmiləşdirən isə Moskva müqaviləsidir. Moskva müqaviləsi 1921-ci il martın 16-da "Dostluq və qardaşlıq müqaviləsi" adı ilə Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmışdır (12, s. 24-34).

Ötən əsrin 20-ci illəri Rusiya, eləcə də Türkiyə üçün də çətin dövr olmuşdur. Rusiyada siyasi hakimiyyət hələ möhkəmlənməmiş, ölkədə vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə baş vermiş, imperialist dövlətləri bolşevik hakimiyyətinə qarşı müxtəlif təxribatlar törədirdi. Bu fikirləri eyni ilə Türkiyəyə də aid etmək olar. Osmanlı imperiyası süqut etmiş, Mustafa Kamal Paşa Türkiyəni xilas etmək üçün mübarizəyə başlamışdı. Belə bir şəraitdə Rusiya-Türkiyə yaxınlaşması ortaya çıxdı.

Həmin dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə və dünyada yaranmış şəraitlə əlaqədar Rusiya ilə Türkiyənin yaxınlaşmasına, onlar arasında isti münasibətlərin və son nəticədə bu dövlətlər arasında müəyyən müqavilələrin baş tutmasına gətirib çıxardı. Əslində bir sıra dövlətlər Rusiya-Türkiyə yaxınlaşmasını istəmirdilər. Çünki Birinci Dünya müharibəsində qalib gəlmiş böyük dövlətlər bir tərəfdən Türkiyəni məğlub edib, özlərindən asılı vəziyyətə salmaq, digər tərəfdən isə Rusiyada bolşevik hökumətini devirmək, inqilabi Türkiyənin köməyi ilə çevrilişlə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmiş bolşevik hökuməti ilə yaxınlaşmasına yol verməməyə çalışırdılar.

Bu illərdə Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan diyarında da baş verən hadisələr çox mürəkkəb, ziddiyyətli və çətin olmuşdur. Azərbaycanın düşdüyü daxili, qarşılaşdığı beynəlxalq vəziyyət elə ağır idi ki, bir sıra hallarda Naxçıvan bölgəsinə lazımı səviyyədə kömək göstərə bilmirdi. Bundan istifadə edən məkrli düşmənlərimiz bir sıra dövlətlərin himayəsindən, yardım və dəstəyindən istifadə edərək Naxçıvan diyarına hərbi basqınlar edir, qırğınlar törədirdi, şəhər və kəndləri dağıdır, yandırır, aqlaşmaz vəhşiliklər törədirdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra da daşnak silahlı qüvvələrinin təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində Naxçıvan diyarında gərginlik hələ də davam edirdi. 1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisi N.Nərimanova, S.Orconikidzeyə məktubla müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi: “Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur. Qızıl ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik” (15, s. 247).

XI Ordunun köməyi ilə 1920-ci il iyulun 28-də Naxçıvan diyarında Sovet hakimiyyəti quruldu və Naxçıvan SSR elan edildi, respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnkilab Komitəsi yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnkilab Komitəsi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanova məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: “Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir” (5, v. 3).

Rusiya rəhbərlərinə gəldikdə isə onlar Türkiyə ilə diplomatik münasibətlər yaratmaq istəsələr də, Ermənistandan Türkiyəyə qarşı bir vasitə kimi də istifadə etməyə çalışdılar. Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyənin qarşılıqlı münasibətləri məsələlərinin həllində İ.Stalin Rusiyanın mənafeələrindən çıxış edərək, həmişə Ermənistanın mövqeyini müdafiə edirdi. 1920-ci il noyabrın 9-da Bakıdakı çıxışında İ.Stalin demişdi: “Əgər bilmək istəyirlərsə ki, Zəngəzur və Naxçıvan kimə məxsus olmalıdır, onları Ermənistanın indiki hökumətinə (daşnak hökumətinə – İ.H.) vermək olmaz, sovet hökuməti olanda vermək olar” (6, v. 30). İ.Stalinin bu çıxışından 20 gün sonra – noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti quruldu. Bu o demək idi ki, İ.Stalin və Rusiya rəhbərliyi də Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistana vermək istəyirdi. Ermənistan bolşeviklərin nəzarətinə keçən kimi Azərbaycan Hərbi İnkilab Komitəsinin sədri 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi. Həmin bəyanat Rusiyanın diktəsi ilə yazılmışdı və “iki sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin” Azərbaycanın milli mənafeələrinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmişdi, yəni Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanına verildirdi (17, v. 6).

Məlum Bəyanatdan sonra Naxçıvan bölgəsində daxili vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmiş, onun üstündə mübahisə və münaqişələr səngiməkdənsə xeyli kəskinləşmişdi. Naxçıvan məsələsi Rusiya-Ermənistan və Türkiyə-Ermənistan danışıqlarında mühüm yer tuturdu. Ermənistan Rusiya və Türkiyə arasında siyasi manevrlər edərək onların münasibətlərindən və yaranmış şəraitdən istifadə etməyə çalışırdı. Rusiyaya gəldikdə isə o, Türkiyə ilə yaxınlaşmaq xəttini yeritə də erməniləri də müdafiə etməsini gizlətmirdi. Ermənistan isə Naxçıvan və başqa ərazilərlə bağlı niyyətlərini həyata keçirmək üçün ən çox Rusiyaya ümid bəsləyirdi. Ermənistan 1920-ci il dekabrın 2-də həm Rusiya, həm də Türkiyə ilə müqavilə bağladı. RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında bağlanan hərbi-siyasi sazişə görə keçmiş İrəvan quberniyasının Ermənistanın tərkibinə daxil olmasının Sovet hökuməti tərəfindən mübahisəsiz tanınması qəbul edilirdi (15, s. 298). Türkiyə ilə Ermənistan arasında bağlanan Gümrü (Aleksandropol) müqaviləsi Rusiya və onun təhriki ilə Ermənistan tərəfindən qəbul edilmədi. Lakin bununla belə, bu müqaviləyə görə, Naxçıvan bölgəsinin düşmən əlinə keçməməsi üçün “həmin ərazidə hələlək Türkiyənin himayəsində yerli hökumət yaradılması” qərara alınmışdır. Gümrü müqaviləsinin 2-ci maddəsində tərəflər Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı razılığa qəlmışdilər ki, Ermənistan Naxçıvanla bağlı əraziyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara qarışmayacaq, indiki ərazidə hələlək Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır (11, s. 5). Müqavilənin 12-ci maddəsinə əsasən Türkiyə

hökuməti Şərur, Naxçıvan, Şahtaxtı və Culfa yolu ilə tranzit işlərinin sərbəstliyinin təminatını öz üzərinə götürdü (12, s. 7-8).

1920-ci il dekabrın 28-də Ermənistan SSR Hərbi İnkilab Komitəsi bəyanat ilə çıxış edərək, Naxçıvan əhalisinə öz müqəddəratını azad surətdə təyin etmək hüququ verildiyini bildirdi. Lakin 1921-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq heç bir bəyanat verməmiş kimi, yenə də Naxçıvana qarşı haqsız ərazi iddiaları irəli sürdü.

1920-ci ildə Türkiyə xalqı öz vətəninə müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparırdı. Türkiyənin inkilabi hökuməti Sovet Rusiyası ilə dostluq əlaqələri yaratmışdı. 1920-ci il aprelin 26-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi V.İ.Leninə müraciət etdi. Həmin ilin yayından başlayaraq Türkiyə hökuməti Rusiya ilə diplomatik münasibətlər qurmaq və iki ölkə arasında dostluq müqaviləsi imzalamaq üçün fəallığını artırdı və bunun üçün Bəkir Sami bəyin başçılığı ilə nümayəndə heyəti Moskvaya gəldi (13, s. 389). Danışqlar nəticəsində sovet-türk müqaviləsinin layihəsi hazırlandı. RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarı G.Çiçerin danışıqlara Azərbaycanı və Ermənistanı da qatmaq istəyirdi. Burada onun məqsədi bu dövlətlərin xarici siyasətini öz əlində cəmləşdirmək və Türkiyəyə qarşı qoymaq, həm də gələcəkdə Güney Qafqazdakı niyyətlərini həyata keçirmək üçün zəmin hazırlamaq istəyirdi (13, s. 390-391).

Türkiyə bu təkliflə razılaşmadı. Onlar Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla müqavilə bağlamaq istəyirdi. Üstəlik Türkiyə bildirdirdi ki, onların Azərbaycanla heç bir mübahisəli məsələsi yoxdur. Mübahisələr danışıqları dayandırdı.

1921-ci ilin fevral ayında Ankara hökumətinin yeni xarici işlər naziri Yusif Kamal bəyin başçılığı ilə Əli Fuad və doktor Rza Nurdan ibarət diplomatik nümayəndə heyəti Moskvaya gələrək yeni danışıqlara başladı (10, s. 423). Danışıqlarda Rusiya tərəfindən XXIX G.Çiçerin və RSFSR MİK üzvü C.Qorxmazov iştirak edirdi. Müzakirələr çox gərgin keçmiş və hətta danışıqlar bəzən pozulmaq həddinə çatmışdı. Bir sıra məsələlərlə yanaşı, danışıqlarda Naxçıvan məsələsinə də xüsusi əhəmiyyət verilmişdi. Türkiyənin bu məsələyə böyük önəm verməsi bölgənin strateji və geosiyasi mövqeyi ilə yanaşı, həm də Naxçıvanın Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində ən yaxın məsafədə yerləşməsi idi. Buna görə də Mustafa Kamal paşa Yusif Kamal bəyə Naxçıvanın türk qapısı olduğunu xatırlatmış və buna görə hərəkət edilməsini bildirmişdi. Y.Kamalın xatirələrindən bəlli olur ki, danışıqlarda Naxçıvana dair müzakirələr xeyli uzanmış, İ.Stalin “Naxçıvan üzərində nə üçün bu qədər israr edirsiniz?” sualına da “orası türk qapısıdır, ondan” cavabını almışdı (10, s. 426).

Moskva danışıqlarının bəzi iclaslarında Azərbaycanın Rusiyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinski də iştirak etmiş və uğurlu nəticənin əldə edilməsində onun mühüm xidməti olmuşdur. Belə ki, o, 1921-ci il martın 1-də V.İ.Leninə göndərdiyi məktubda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi (9, v. 1). Lenin bunlarla tanış olduqdan sonra onu Siyasi Büroya göndərmişdi. B.Şahtaxtinskiyə məktubu martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış və onun təklifləri nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvana muxtariyyət statusu verilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdu.

Bütün bunlar Moskva müqaviləsində ifadə olundu. Bir aya yaxın davam etmiş danışıqların yekunu 1921-ci il martın 16-da imzalanmış “Dostluq və qardaşlıq haqqında” PSFSR-Türkiyə müqaviləsində öz əksini tapdı (8, v. 53-54).

Müqavilə ilə tərəflər onlara zorla qəbul etdirilən ikitərəfli və beynəlxalq müqaviləni rədd edirdilər. Türkiyə hökuməti tərəfindən qəbul edilməyən müqaviləni Rusiya hökuməti də rədd edirdi. Türkiyə Batum şəhərinə və limanına suverenlik verilməsinə razı olurdu. Bu şərtlə, ona qanuni idarəçilik, geniş muxtariyyət, vətəndaş hüququnun qorunması haqqı verilməli idi. Tərəflər Qara dənizin beynəlxalq statusu ilə bağlı razılığa gəlirdilər. Bu, Türkiyənin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə, o cümlədən İstanbulun təhlükəsizliyinə xələl gətirməməli idi. Rusiya işğal rejiminin hər hansı ölkənin azad milli inkişafı ilə bir araya sığmadığını göstərirdi. Tərəflər bir-birlərinin ərazilərində hakimiyyətə gəlmək istəyən qrupların fəaliyyətinə yol verməməlidirlər. Bir ölkədən çıxıb digərində yaşayanlar yaşadıkları ölkənin qanunlarına tabe olmalı idilər. 1918-ci ilədək Rusiyaya məxsus olan ərazilərdə yaşayan vətəndaş öz əmlakı ilə köçüb Rusiyaya gedə bilərdi. Tərəflər 3-6 ay müddətində hərbi əsirləri və həbs olunmuş rus və türk vətəndaşlarını geri qaytarmalı idi. Tərəflər konsulluq münasibətləri qurmali, iqtisadi və maliyyə məsələlərinə dair saziş imzalamalı idi. Onlar Qafqaz respublikaları qarşısında öhdəlik götürürdülər və s.

Moskva danışıqlarında Naxçıvanla bağlı əsas məsələlər danışıqların 10, 12 və 14 mart tarixli iclaslarında gərgin müzakirə olundu. Türk heyəti Naxçıvanın Türkiyənin himayəsində qalmasını istəyirdi. Onlar belə bir mövqedən çıxış edirdilər ki, Naxçıvan bölgəsi əhalisinin türk qoşunlarını dəvət və qəbul etməsi faktı onun Türkiyənin himayəsi altında olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, Gümrü müqaviləsində də Naxçıvanın Türkiyənin himayəsi altında olduğu təsbit edilmişdir. Rusiya bunlarla razılaşmırdı. Belə olan təqdirdə türk heyəti bildirdi ki, Türkiyə bölgə üzərindəki bu himayəni Azərbaycanın üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürdüyü təqdirdə ona verməyə razıdır (1, v. 86).

Danışıqların martın 12-də keçirilən iclasında əsasən Naxçıvan dairəsi və Ermənistan arasında müəyyənləşdirilən sərhədlər ətrafında müzakirə aparıldı. Türkiyənin təkidindən sonra Şərur-Dərələyəz dairəsinin Naxçıvana keçməsi və İrəvan dairəsinin mübahisəli hissələrində sərhədin Kömürlü dağ (6930) və Saray Bulaq (8071) dağlarından, Ararat stansiyasından başlaması barədə razılığa gəldi və bütün bu məsələlərin Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyə nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiyanın razılaştırılmasına verilməsi qərara alındı (8, v. 48-54).

Danışıqların martın 14-də keçirilən iclasında Naxçıvanın statusu tam olaraq müəyyənləşdirildi. Türk nümayəndələri göstərdiyi ciddi səylər nəticəsində Moskva konfransında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qismən də olsa, qorunmasına nail ola bildi, Naxçıvanın heç bir dövlətə güzəştə gedilməməsi şərti ilə Azərbaycanın tərkibində saxlanılması razılaştırıldı (13, s. 399).

Moskva müqaviləsi əslində martın 18-də imzalandı. Lakin türk nümayəndə heyətinin təklifi ilə İstanbulun işğalının ildönümü günü olan 16 mart tarixinə görə Rusiyanın da razılığı ilə müqaviləyə 16 mart tarixi qoyuldu.

Müqaviləni Rusiya tərəfindən Georgi Çiçerin və Cəlal Qorxmazov, Türkiyə tərəfindən isə Yusif Kamal, Rza Nur və Əli Fuad Cəbəsoy imzaladılar. 16 maddə və 3 əlavədən ibarət olan "Dostluq və qardaşlıq" haqqında RSFSR-Türkiyə müqaviləsinin üçüncü maddəsində Naxçıvan məsələsinin həlli aşağıdakı kimi təsbit edildi: "Müqaviləni imzalayan tərəflər bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilindəki Naxçıvan bölgəsinin, sahib olacağı himayə haqqını üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə getməmək şərti ilə, Azərbaycanın himayəsində muxtar bir ərazi təşkil etməsi ilə bağlı razılığa gəlirlər" (2, v. 3).

"Naxçıvan ərazisi" adlı I (C) əlavəsində isə bölgənin sərhədləri müəyyənləşdirildi: "Ararat stansiyası – Saray Bulaq dağı (8071) – Kömürlü dağ (6839) – (6930) – (3080) – Sayat dağ (7868) – Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı (8160) – Yüksəklik (8022) – Küküdağ (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədlərinin şərq (12, s. 34).

Beləliklə, Rusiya hökumətinin ermənipərəst mövqeyinə və erməni kommunist riyakar siyasətinə baxmayaraq, Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli, dönməz iradəsi, Türkiyənin prinsipial və ədalətli mövqeyi və Behbud ağa Şahtaxtinski kimi milli mənafehlərdən çıxış edən siyasi xadimlərin səyləri ilə Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı. V.İ.Lenin Türkiyə ilə sülh sazişindən danışarkən demişdi ki, bu "bizi Qafqazdakı daimi müharibələrdən xilas edir" (19, s. 127). Lakin bu sözlər özünü doğrultmadı. N.Nərimanov qeyd etmişdir ki, "Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə müqaviləyə əsasən Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında müstəqil respublika elan olunur. Orda bizim nümayəndəmiz olacaqdır və biz bütün münasibətlərdə Naxçıvana xidmət edəcəyik" (15, s. 305). Yusif Kamal bəy isə yazmışdır ki, "Naxçıvan müsəlmanları bir daha soyqırımına məruz qalacağı halda türk ordusunun buna biganə qalmayacağı rəsmi olaraq sənədləşdirilmişdir" (11, s. 6-7).

Moskva müqaviləsinin imzalanmasının böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə, bu müqavilə Rusiya ilə Türkiyə arasında mövcud olan problemləri həll etdi. Rusiya və Türkiyə sıx ittifaqda birləşdi, təbii müttəfiqə çevrildilər. Moskva müqaviləsi Azərbaycanın bütövlüyünü qorudu və Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə aydınlıq gətirdi. Bu müqaviləyə görə, qədim türk-oğuz yurdu olan Naxçıvana muxtariyyət statusu verilməklə Azərbaycanın himayəsində qaldı.

Bütün bunlarla bərabər, erməni daşnakları XX əsr boyu Naxçıvan iddialarından əl çəkməmiş, 90-cı illərin əvvəllərində buraya silahlı basqınlar etmiş, Moskva və Qars müqavilələrinin ləğv edilməsi üçün xeyli fəallaşmışlar. Son illərdə isə onlar bu barədə bir sıra dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara müraciət etmişlər.

Erməni işğalına məruz qaldığımız, Naxçıvan Muxtar Respublikasına erməni iddialarının artdığı indiki zamanda Moskva beynəlxalq müqaviləsinin əhəmiyyəti daha aydın şəkildə nəzərə çarpır və Naxçıvanın muxtariyyətinin qorunmasında əvəzsiz rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1992-ci ilin mart ayında Türkiyə Cümhuriyyətində olarkən Moskva və Qars müqavilələrini söhbət mövzusunə çevirmiş, bir sıra məsələləri dərinədən açıqlamış (xüsusilə, muxtar respublikanın statusu məsələsi – İ.H.) və bu müqavilələrin xalqımızın həyatındakı tarixi rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusunun verilməsinin 98 ili tamam olur. Bu, beynəlxalq Moskva müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilib. Özü də müddətsiz dövr üçün. Bu müqavilənin müddətsiz bağlanması onun tarixi əhəmiyyətini daha da artırmış olur. Dövlətlərarası münasibətlər baxımından bu növ müqavilələr daimilik xarakterinə malikdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, ifrat erməni millətçilərinin Moskva müqaviləsinə qüvvədən salmaq üçün dəfələrlə müxtəlif hiylələrə əl atmalarına baxmayaraq, bu tarixi sənəd uzun illərdir ki, özünün həyat vəsiqəsinə daşıyır və Naxçıvanın təhlükəsizliyini şəərəflə qoruyur.

Naxçıvanın muxtariyyət statusu bu gün qüvvədə olan, imzalanmasından təqribən bir əsr vaxt keçən Moskva beynəlxalq müqaviləsi ilə təsdiqlənir. Bu muxtariyyət milli-etnik yox, sırf siyasi amillərlə, Naxçıvanın özünəməxsus geosiyasi və tarixi-coğrafi mövqeyi ilə şərtlənib. Müqaviləni imzalayan heç bir dövlət onu birtərəfli qaydada ləğv edə bilməz. Çünki bu beynəlxalq müqavilələr haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasına, 1975-ci il Helsinki müşavirəsinin Yekun aktına münasibətdə saymazlıq kimi qiymətləndirilir.

Müqavilənin pozulması demək olar ki, mümkün deyil. Əgər olarsa, bundan ən çox itirən Rusiya və Ermənistan olar. Müqavilənin ləğv olunmasında maraqlı olan Ermənistan bilməlidir ki, bu, nəticə etibarilə Ermənistanın özünün əleyhinə işləyəcək prosesin başlanmasına səbəb ola bilər. Çünki bu ölkə Azərbaycanın ərazisində yaradılan qondarma dövlətdir. Bu dövlətin cəmi 100 illik tarixi var. Müqavilənin ləğv edilməsi Rusiyanın özünün də əleyhinədir: Rusiya özünü varisi elan etdiyi dövlətin imzaladığı sənədə hörmət etmərsə, bu, onun qlobal səviyyədə nüfuzuna xələl gətirə bilər. Onsuz da müqavilələrin (Moskva və Qars müqavilələri – İ.H.) ləğvi coğrafi baxımdan sərhədləri dəyişməyəcək. Çünki bu gün bütün sərhədlər BMT tərəfindən qəbul olunur. Həm də dövlətlər BMT-yə üzv olarkən bir-birinin ərazi bütövlüyünü qəbul ediblər.

Müqavilənin pozulması Azərbaycanın da maraqlarına toxunur. Müqavilənin şərtlərinə görə, Naxçıvan Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi statusuna malikdir. Habelə Azərbaycanın himayəsini üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi barədə maddə də yer alıb. Bu müqavilənin müddəalarının icrası üçün 1921-ci il oktyabrın 13-də Qars müqaviləsi imzalanıb (10. s. 429-431; 13, s. 410-414). Türkiyə Naxçıvanın qarantı kimi çıxış edir. Moskva müqaviləsinin ləğvi Qars müqaviləsinin də ləğvi deməkdir. Qars müqaviləsi ləğv olunarsa, Azərbaycan Naxçıvanın təhlükəsizliyi ilə bağlı Türkiyə ilə ikitərəfli təhlükəsizlik müqaviləsi bağlaya bilər, Naxçıvanda hərbi bazanı qura bilər və s.

Ümumiyyətlə, Moskva müqaviləsi pozularsa yaranacaq durum Türkiyədən çox Rusiyanın maraqlarına toxunacaq. Çünki Türkiyə kimi, Rusiyanın da üzərinə götürdüyü öhdəlik və məhdudiyətlər var. Həm də müqavilənin ləğvi və ya ona baxılması, bütün beynəlxalq normalara ziddir. Əgər bu müqavilə ləğv olunarsa, onda Rusiyanın imzaladığı bir sıra başqa müqavilələr gündəmə gələ bilər. Deməli, müqavilələrin ləğvi söhbəti ciddi deyil, sadəcə Türkiyəyə təzyiq etmək, hədə-qorxu gəlməkdir. Tarixin bir sıra dövrlərində belə hallar ortaya çıxıb. 2015-ci ilin noyabrın 24-də Türkiyə Hərbi Hava qüvvələri Rusiyanın SU-24 təyyarəsini vurduqdan sonra dövlətlərarası münasibətlər pisləşmişdir. Lakin hazırda Rusiya-Türkiyə münasibətləri normal səviyyədəndə artıq inkişaf edir.

Ümumiyyətlə, "Dostluq və qardaşlıq müqaviləsi" adı ilə adlanan Moskva sazişi dövlətlər arasında qarşıdurmaya yox, dostluq və qardaşlığa, qarşılıqlı münasibətlərin daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy. 1, iş 55.
2. ARDA, f. 28, siy. 1, iş 67.
3. ARDA, f. 28, siy. 1, iş 69.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPI İSSA), f. 1, siy. 2, iş 18.
5. ARPI İSSA, f. 609, siy. 1, iş 6.
6. ARPI İSSA, f. 609, siy. 1, iş 24.
7. ARPI İSSA, f. 609, siy. 1, iş 71.
8. ARPI İSSA, f. 609, siy. 1, iş 94.
9. ARPI İSSA, f. 1022, siy. 1, iş 94.
10. Atnur İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 496 s.

11. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Hacıyev. Bakı: Elm, 1999, 36 s.
12. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2004, 140 s.
13. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərneşr, 2011, 475 s.
14. Mədətov Q. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: Azərneşr, 1958, 164 s.
15. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, 328 s.
16. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA), f. 2, siy. 2, iş 9.
17. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 15.
18. NMRDA, f. 314, siy. 5a, iş 66.
19. Кулиев Дж. Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана. Баку: Элм, 164 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

İsmayıl Hacıyev

THE MOSCOW TREATY AND THE STATUS OF AUTONOMOUS AREA OF NAKHCHIVAN UNDER THE PROTECTION OF AZERBAIJAN

The disadvantage of Russia and Turkey, the sabotages of imperialist states against Bolshevik governance and Turkey in the 20s of the XX century are investigated in the article. Approaching and struggling of Russia and Turkey against those states are also researched here. The approach of these states arose from the aim of struggling against imperialism. The Russian-Turkish approaching, their conducting negotiations ended with the sign of the Moscow treaty "of Friendship and Brotherhood".

The most significant importance of the treaty of Moscow for us is that it gave an autonomy status to Nakhchivan under the protection of Azerbaijan. Azerbaijan must not compromise Nakhchivan to the third state with the incitement of the Turkish representatives. This timeless signed treaty has the status of international treaty and it cannot be annulled neutrally.

Keywords: Russia, Turkey, treaty, Moscow, autonomy, the right of protection, the third state.

Исмаил Гаджиев

МОСКОВСКИЙ ДОГОВОР И СТАТУС АВТОНОМИИ НАХЧЫВАНА ПОД ПОКРОВИТЕЛЬСТВОМ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье исследованы положение России и Турции в 20-х годах XX века, провокации империалистических государств против большевистской власти и Турции, и сближение России и Турции для оказания сопротивления этому. Сближение этих двух

государств стало следствием совместной борьбы против империализма. В результате Россия и Турция после проведения переговоров заключили Московский договор «О дружбе и сотрудничестве».

Важным значением Московского договора для нас стало получение Нахчываном статуса автономии под покровительством Азербайджана. По инициативе представителей Турции был включен пункт о том, что Азербайджан не уступит эту автономию третьему государству. Данный договор является бессрочным и имеет статус международного соглашения, которое не может быть аннулировано односторонне.

Ключевые слова: *Россия, Турция, договор, Москва, автономия, право покровительства, третье государство.*

Daxilolma tarixi: **İlkin variant 05.07.2019**
Son variant 12.09.2019